УДК 398.87

"МАНАС" ЭПОСУНДАГЫ КОШОК ЫРЛАРЫНЫН МААНИСИ ЖӨНҮНДӨ

Анарбекова В.Э.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
Artur-Argen@mail.ru

Аннотация

Бул макалада "Манас" эпосунда айтылган кошок ырларындагы эпикалык баатырлардын Ата Мекен учун болгон патриоттук эрдиктери, эркек кишилердин (Манас, Бакай) жана кыз-келиндердин (Арууке менен Каныкей) жоктоосу, мамлекеттуулук идеяны ыйык туткандыгы, азаттык учун болгон курош, баатырлардын социалдык абалы, урп-адат, этностордун аталышы жонундо баяндалат.

Annotation

The epic heroes patriotic heroism for Fatherland, men*s (Manas, Bakai) and women*s (Aruke,Kanykey)weeping,holding the national idea in deepest respect, struggle for freedom, the social position of heroes,traditions,and the names of ethnology in koshok songs from «Manas» epos are described in this article.*

Кошок оозеки чыгармачылыктын ичиндеги эң байыркы жанр. Манас эпосу да кошоктон чыккан деп айтылат. Мисалы, баатырлар өлгөндөжесирине тул салдырып, алтымыш кошокчу аял кошуп, аза күткөнү Манас өлгөндө;

"Алтымыш катын кошокчу,
тул түбүндө Акылай.
Баягы кайран жеңең Каныкей,
боздоп турду буркурап.
Кошуп эле турат чыркырап[1]"

деген саптарда жалпы эле кошоктордун айтылуусу кыз-келиндерге таандык экендиги жөнүндө баяндалат.

Бирок, тарыхый маалыматтарда эркектердин да кошок айтканы жөнүндө мисалдар көп. Мындай тартип ар дайым эле сакталып келген эмес. Мисалы, Манас эпосунун өзүндө эле элде алгач Манасты Ырчы уул айтып, өлгөндө анын баатырдык иштерин кошкондугу жөнүндө уламыштар бар. Ал кошокторду легендарлуу Токтогул ырчы бир чыгармага бириктирген дешет. Бирок, ырчынын туулгандыгы жана дүйнөдөн кайткандыгы тууралуу так маалыматтар жок.

Эркектин аялга карата кошогунун бир мисалы жөнүндө маалымат сакталып калган. 1865-жылдардан мурун айтылып жүргөн деп саналган "Туяна" аттуу кошок 1923-27-жылдары Белек Солтоноев тарабынан билим борборуна тапшырылыптыр[2].

Ал кошокто:

"Кара тору Туянам,
Катынча кошуп ыйларга,
Калкымдан жаман уялам" [3]

деген саптардан эле өткөн заманда аял үчүн эр адамдын кошок айтуусу чектен чыккан иш катары эсептелгенинен кабар берет.

Манас эпосунда Чоң казатта капыстан Чубак баатыр жоголуп кетет, ошондо Манас:

Кайраным Чубак сен элең,
Канган Манас мен элем.
Арстан Чубак сен элең,
Артымда Чубак жүргөндө.
Ааламды алам дээр элем. [4]

Ал эми Манастын Алманбетке кошкон кошогунда:

Атана арман дүнүйө,
Эгиз козу түгөйүм.
Алакем атышка салсам ак жолум элең,
Болот элең таш кескен!
Айкырып Алмаң турганда.
Мен Бээжинди бузам дечү элем.
Алты түмөн кол келсе,
аралап жеке кол салган,
Асылым Алмаң ала жат[5].

өңдүү ыр саптары менен бекемдеши баатырдык идеяны тереңдеткен.

Манас, Алманбет өлгөндө Арууке менен Каныкейдин кошогунда мындай сөздөр айтылат:

Ар уруудан көйнөгүм,
Тартсам жетпейт мойнума,
Талыктырбай айкөлүм,
Тарта кетчи койнуңа[6].

Бул сөздөрдөн жоокердик (варвардык) доорунда эри менен кошо аялдарын, кул-күңдөрүн, атын кошо көмгөн каада-салттын рудиментин[7] көрөбүз, деп жазат Мухтар Борбугулов [8].

Тарыхта белгилүү болгондой байыркы Египет, Кытай сыяктуу өлкөлөрдө жана байыркы көчмөн урууларында аскер адамы жоодо каза болсо атын, курал-жарагын кошо көмгөн. Ал эми С.М. Абрамзондун эмгегинде кыргыздардын, ошондой эле Орто Азиянын жана Казакстандын башка элдеринин каада-салтында никенин левират (жесири-жеңесин, келинин алуу) жана сорорат (балдызын алуу) [9] деген салты дагы жазылгандыгы маалым. Демек, күйүт үстүндө өлүккө кошо өздөрүн табыштоо маанисинде кошокто дагы чагылып жаткансыйт.

Тереңирээк ой жүгүртүп көрсөк Л.П.Потапов[10] менен С.И. Вайнштейн[11] изилдеген никенин түрлөрүн (левират) көрүүгө болот жана эпосто Каныкейге Кыргыл чал менен Тазбайматтын жуучу түшүшү буга мисал боло алат.

Өлүм жана ага алып баруучу нерселердин бардыгы жамандык, тирүүлүк жана аны бекемдеген нерселердин бардыгы жакшылык. Жашоодо тирүүлүк-өлүм, жакшылык-жамандык оппозиция. Ошентсе да жашоо улана берет. Жарыктыкта ар бир инсандын орду бар, жоготуу орду толгус кайгы. Мисалы, Бакай хандын баласы Байтайлак калмактар менен күрөштө каза болот. Анын башын бир бөлөк, денесин бир бөлөк кылып Күлчоро атасына өңөрүп келет. Атасынын, көзүнүн жашы көл болуп, сакалы ылдый жаш кетип, шалдырап мууну бошоп, Бакайдын шайы кетип, күйгөнүнөн кара көздөн кан аралаш жаш кетип ыйлайт. Бул эпосто төмөндөгүчө айтылат:

Кайгысына Бакайдын,
“Карагай-кайың тал ыйлап.
Өчпөскө бүткөн күн ыйлап,
Өсүп чыккан гүл ыйлап.
Өз жат дебей баары ыйлап,
Токтоно албай тоо ыйлап.
Адыр ыйлап, жер ыйлап,
Аккан тунук суу ыйлап.
Айдың көлдө куу ыйлап,
Алты сан кара көп ногой .
Катын, эркек бул ыйлап,
Элдин баары чуркурап.

Эси кетти буркурап.” [12]

деп жалгыз кырчындай жаш баатыр өзүнүн түмөн кол аскери менен эл-жерди коргоо үчүн жарык дүйнө менен кош айтышкандыгын билдирет. Мындай трагедия жалпы эле эпикалык чыгармаларда кайталанат.

Каныкейдин кошогунда: “Кара чачы жайылып, кандуу бети жыртылып” кара кийип кайгыга баткан кан баатырдын жесири асылынан айрылган армандуу күйүтүн кошокто чагылдырат. Кеңеш Жусупов “Өткөн заманда күйөөсү өлгөн жесир аял бетин беш манжасы менен каната тырмап, дак салып, кара кийинип, аза күтүп, үй ээсин күнүнө үч маал жоктоп кара ашына чейин кошок айткан” [13] деп жазат.

Саякбай Каралаев Каныкейдин күйүтүн төрт сап ырда эле апыртуу ыкмасы менен таасын айтат. Айкөлүнөн ажыраган Каныкей “тарак тийбес кара чачынан” жулуп ыргытканда “тал-тал токой бүтөт”, көз жашынан “дайра болуп кара суу агат” [14].

Бирок, кантсе да кошокто аялдын жеке кайгысына караганда баатырдын артындагы туягы жаш, башчысыз калган кыргыз калкынын тагдыры, келечеги жөнүндөгү ой, ата журт темасы алдыңкы катарга чыгат:

“А дүйнө кеткен сен болдуң,
Азапты тарткан мен болдум.
Береги кара жаак айбалтаң,
Кайкалатып ким аштайт?
Сурап ичме тойбогон,
Сугалагын койбогон.
Аргын кыргыз элиңди,
Тополоң кылбай ким баштайт?”

Манастын абасы Кошой хан дагы ушундай кошок кошот:

“Манасым, кара жаак айбалта,
кайкайлатып ким аштайт,
Каңгайдан болсо чоң мүшкүл,
Алакандай журтумду,
Мунун акылын таап ким баштайт?
Долоно саптуу ай балта,
Толгондурбай ким саптайт?
Береки толуп жаткан журтуңду,
Тозок бир келсе манжуудан,
мунун топ-тобун бузбай ким баштайт?” [15]

Эпикалык чыгармада кытай, калмак, кара калмак, шибе, кара кытай, солон, эштек, добот (тибет), ойрот, торгоот, маңгырт, кара ногой, сары ногой, ногой, чүрчүт, олок, орус, урум, сарт, өзбек, казак, нойгут, кыпчак, оогон, тажик, кызыл баш, үндү, манжу, долу жана кыргыз[16] деген этностор айтылат. Имель Молдобаевдин изилдөөлөрүндө болсо 300дөн ашуун[17],ошондой эле М.Ч. Мамыровдо болсо 80ден ашык[18] этнонимдердин бар экендигин маалымдалган.

Манас баатыр ооруп жатканда Каныкей:

“Эчкилинин ташынан,
Өлө электе Манаска
Жай камдаткан башынан
Оозун карап Каныкей
Жалгыз киши баткандай
Ары жагын көөлөткөн
Алты миң кой жаткандай” [19]
кылып, аземдеп мүрзө каздырган.

Археологиялык жактан караганда казанак көр болгон деп айтууга болот дешет изилдөөчүлөр[20].

Эпосто өз орду жана чыгармачылык чеберчилик менен колдонулган кошок ырлары окуянын кульминациялык чегин, башкача айтканда жалпы кыргыз элинин башына күн түшүп тургандыгын угуучулардын сезимине жеткирүүдө зор роль ойнойт. Кыргыз калкынын мамлекеттүүлүгүн бекемдөөдөазаттыкка умтулуп, өз көз карандысыздыгын сактап келгендигинекошоктордун да таасири болгондугу келтирилген мисалдардан көрүнүп турат.

Шилтемелер:

1. Манас.Энциклопедия. Бишкек,1995. 1-том. 329-б.
2. КРУИАнын кол жазмалар фонду. 219-385-инвентарлар
3. Кошоктор. Эл адабиятсериясы. Бишкек.,1998. 21 том. 11-б.
4. Жусуп Мамай варианты. “Семетейден”.// Кыргыздар. Кеңеш Жусупов. Бишкек.,1997, 4 том.307-б.
5. «Манас». Түзүүчү Кеңеш Жусупов. Бишкек., 1995. 103 бет.
6. Манас. Курама вариант. 2-китеп. Фрунзе.,1958. 206-207 бб.
7. Рудиментардык — (латынча rudimentum – башталгыч деңгээл, эми гана башталган бүчүр, өспөй калган, жоголуп бара жаткан, мурунку доорлордон калып калган, эскичилик салт-санаа деген мааниде.
8. Борбугулов М. “Манас” эпосу: башаттары, эволюциясы. Бишкек., 2004. 72-бет.
9. Абрамзон С.М.. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек.,1999. 160-б.
10. Потапов Л. П. Краткие очерки истории и этнографии хакасов (XVII-XXIX вв.). Абакан: Хакасское областное государственное издательство, 1952. - 215 с.
11. Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджиинцы (историко-этнографические очерки) Текст.: научное издание С.И. Вайнштейн: отв.ред. Л.П. Потапов М.: Издательство восточной литературы, 1961. - 218 с.
12. Жусуп Мамай варианты. «Семетейден».: Кыргыздар. К. Жусупов. Бишкек.,1997. 283-б.
13. Жусупов К. Кыргыздар. Бишкек, 1995. 1 том. 305-б.
14. Манас. 1-бөлүм, 2-китеп. Фрунзе.,1959. 306-б
15. Манас. 1-бөлүм. 2-китеп. Фрунзе.,1959. 304-б.
16. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Бишкек.,1993. 2 – китеп. 138-б.
17. Молдобаев И.Б.. Эпос “Манас” как источник по истории государственности кыргызов.Бишкек.,2004.-11-б.
18. Мамыров М.Ч.. «Манас» эпосунун калыптаныш тарыхы. Бишкек., 005.
19. Манас. 1-болүм. 2-китепче. Фрунзе.,1959. 309-б.
20. Молдобаев И.Б. Эпос “Манас” как источник по истории государственности кыргызов.